

KEMALEDDİN İBN HÜMAM ES-SİVASÎ'NİN KİTÂBU'L-MÜSÂYERE'Sİ VE İSLÂM DÜŞÜNCE TARİHİNDEKİ YERİ

Prof. Dr. Sabri HİZMETLİ^()*

Araştırmanın konusunu Anadolu'nun en eski yerleşim merkezlerinden biri olan Sivas'ın yetiştirdiği seçkin müslüman bilgin ve kadı Muhammed b. Abdülvahid b. Abdulhamid b. Mes'ud (Kemâleddin İbn Hümam)'ın "**Kitâbu'l-Müsâyere**" adındaki akide kitabı teşkil etmektedir.

Milâdî 1388 yılına doğru Sivas'ta doğmuş olduğu belirtilmesine rağmen, Kemâleddin b. Hümam, Mısır'da yaşadığı için, ilim çevresinde daha ziyade Mısır'lı olarak bilinir ve Kemaleddin b. Hümam el-İskenderî diye tanınır. Zühd ve takva adamı olmakla tanınan Osmanlı sultanı I. Beyazıt (öl. 1403) ve II. Mehmet Fatih döneminde yaşayan İbn Hümam H. 861/ M. 1456'da Mısır'da öldü.

İbn Hümam es-Sivâsi tahsilini Mısır'da yaptı; el-Zerâtinî'den Kur'ân, el-Basatî'den fıkıh, Ebû Zar'a İbnu'l-Basatî'den hadis, el-Halvatî'den tasavvuf ve Cemal el-Hamidî'den Arapça dersleri okudu. Çok iyi bir öğrenim gördü. Yaşadığı dönemde İslâmî ilimlerin birçok dalında, özellikle de İslâm Hukuku sahasında otorite kabul edilecek düzeye ulaştı. Kahire ve İskenderiye kentlerinde uzun yıllar kadılık görevlerinde bulunan Kemaleddin, aynı zamanda iyi bir araştırmacı ve tartışmacı idi. İslâm dini hakkındaki derin bilgisi onu devrinin seçkin bilginleri arasına soktu. Ömrünün sonlarına doğru kadılık görevini bıraktı, Mansuriye ve Eşrefiye medreselerinde müderrislik yaptı.

O, bir yandan eğitim öğretim faaliyetinde bulundu, bir yandan da gelenekçi İslâm öğretisi doğrultusunda bir takım değerli eser vücuda getirdi. İşte onun bu değerli eserlerinden birisi, araştırmamın konusunu oluşturan "**Kitabu'l-Müsâyere fî Usûlid-din**" adlı itikâdî eserdir.

"**Kitabu'l-Müsâyere**"yi iki başlık altında ele almayı uygun buldum. Öncelikle, İslâm akâidi alanında telif eserin çok nadir olduğu bir devirde yazılmış olması sebebiyle, eserin İslâm düşünce tarihindeki yerinden sözettim; daha sonra onu muhtevası itibariyle ortaya koydum ve genel bir değerlendirmesini yaptım.

Kitabu'l-Müsâyere'nin İslâm Düşünce Tarihindeki Yeri:

Çok erken devirlerden itibaren İslâm'ı kitleler halinde kabul eden Türklerin Yeni Din'e canla-başla hizmet ettikleri ve ihlasla bağlandıkları bilinen bir gerçektir. Allah'ın dininin insanlık dünyasında yayılması için canları ve malları ile cihad eden Türkler, düşünce ve bilgileriyle İslâm dünyasına uzun yüzyıllar ışık tutan çok sayıda âlim yetiştirmişlerdir. Kemâleddin İbn Hümam es-Sivâsî işte bu seçkin bilginlerden biridir.

Aslında, İslâm inanç tarihine bakıldığında, gelenekçi İslâm inanç sistemini kurup geliştiren âlimlerin büyük çoğunluğunun Türk asıllı oldukları görülür. İmam Azam Ebû Hanife, Ebû

(*) Ankara Üni. İlahiyat Fak.

Mansur Maturîdî, Ebû Mü'in ve Ebû Hafs en-Nesefî, Sadeddin Taftazanî ve Menkübers onların en seçkinleridir.

İmam Ebû Hanife (öl. 150 H.) ve Ebû Mansur Maturîdî (öl. 333 H.) İslâm akâidi tarihinde kendilerinden en çok sözedilen bilginlerdendir. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat akidesinin Irak, Horasan ve Maverâünnehr mıntıklarında yayılmasını sağlayan ve gelenekçi İslâm düşüncesinin temsilcilerinden olan Türk asıllı bu iki âlim yüzyıllar boyunca İslâm dünyasına ışık tutan eserler vücuda getirdiler.

İmam Azam Ebû Hanife "**Fıkhu Ekber**"inde, Semerkand'lı âlim Ebû Mansur Mâturidî'de "**Kitabu't-Tevhid**"inde bir yandan kendilerine ulaştığı şekliyle İslâm akaidini ortaya koydular, diğer yandan da bu inanç yapısına aykırı olan akide ve fikirleri reddettiler. İşte bu büyük hizmetleri sayesinde ki, Ebû Hanife'ye "**İmam Azam**" (En Büyük Bilgin), İmam Mâturidî'ye de "**Alemu'l-Hüdâ**" (Kurtuluş Işığı) ünvanları verildi.

Daha sonra ortaya çıkan Ebu'l-Mu'in Meymun b. Muhammed en-Nesefî (öl. 508 H) ile Necmeddin Ebû Hafs Ömer en-Nesefî (öl. 537 H.), Ebû Mansur Maturidî'nin, Ebû Hanife'nin görüşlerini geliştirerek sistemleştirdiği itikadî mezhebi-Maturidilik mezhebini veya Maturidî kelâm ekolünü- her tarafta yaymaya çalıştılar. "**Nesefiler**" diye tanınan bu iki Türk kelâmcının eserleri Sadeddin Taftazanî, Sırâceddin Ali b. Osman (Oşi) (öl. 570 H.) ve Menkübers b. Yalınkılıç (öl. 625 H.) gibi bilginlerce geliştirilip devam ettirildi. Taftazanî, Ebû Hafs Ömer en-Nesefî'nin "**Tabiretu'l-Edille**"sine, Menkübers de İmam Ca'fer et-Tahâvî'nin "**en-Nûru'l-Lâmi**" ve "**l-Burhânu's-Sâtı**" sine birer şerh yazmışlardır. Böylece "**Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat**" diye adlandırılan topluluğun iki dayanağından biri

olan Hanefîlik-Maturidîlik inanç sisteminin halk arasında bilinip tanınmasına hizmet ettiler.

Altı yüzyıl kadar İslâm dünyasında hükümdar olan Osmanlılar devrine gelmeden önce yetişen meşhur Türk Kelâmcıları adlarını zikrettiğimiz bu bilgin kişilerdir. Fakat Osmanlılar zamanında, akâid-kelâm sahasında fikir ve eserleriyle temayüz etmiş âlimler çok az sayıdadır. İşaret ettiğimiz özellikleri taşıyanlar Hızır Bey (öl. 683) Kemâleddin İbn Hümam, İbn Kemal (öl. 940), el-İşârâtü'l-İmam'ın sahibi Beyazî Taşköprü-zâde (öl. 961) ve İsmail Hakkı İzmirli (1946) gibi bir kaç kişiden ibarettir. Kalam ilmi ile ilgilenen başka zâtlar varsa da, onlar daha çok şerh, haşiye ve talik'le meşgul olmuşlardır.

Osmanlı devletinin yükseliş devrinde yaşayan Kemâleddin b. Hümam, hadis, fıkıh, akâid ve tasavvuf ilimleri alanında eser verdi. Daha ziyade fıkıh ve tasavvuf ağırlıklı bir eğitim öğretim sisteminin uygulandığı, felsefe, kelâm ve mantık gibi aklî ilimlere medrese müfredatında fazla yer verilmediği, İslam'ın özellikle hanefî-maturidî mezhebi, tasavvuf-tarikat ruhu temelleri üzerinde kavranılıp algılandığı bir dönemde o, kelâm ilmi alanında müstakil ve orijinal bir kitap yazdı. Sultan'ın bile tarikata girip bir şeyhin müridi olma tutkusu içinde bulunduğu, ilimlerde ihtisalaşmanın olmadığı ve ansiklopedist türden ilim adamlarının yetiştiği bir toplumda İbn Hümam kelâm ilmine özel ilgi duydu ve bu sahada müstakil bir eser telif etti. Üstelik o, meşhur âlim Ebû Hamid el-Gazâlî (öl. 505 H.)'nin itikadî eseri "**el-İktisat fi'l-İ'tikâd**" ve "**er-Risâletü'l-Kudsiye**"si ile aynılık arzeden Kitâbu'l-Müsâyere"yi, Hanefî-Maturîdî mezhebini, devletin resmî dini politikası yapmış olan bir devlette yazma cesaretini gösterdi. Böylece hem Maturîdî kelâmını hem de Eş'arî kelâmını Osmanlı medrese-

lerine sokmaya yöneldi; hür fikirli ve irâdeli bir âlim olduğunu gösterdi. Eşarilik düşünce sistemine bağlı Teftazani'nin, Maturîdi düşünce okuluna mensup Neseffî'nin "**Akâid**" isimli eserini şerhederek yaptığı işe benzer bir iş yaptı.

Kitâbu'l-Müsâyere'nin orijinalliği ve tarihî değeri işte bu özelliklerden kaynaklanmaktadır.

Kemâleddin İbn Hümam, İslâm inançları ile alakâlı bu eserini bazı arkadaşlarının ve talebelerinin isteği üzerine kaleme aldı. O, el-Müsâyere'nin girişinde bu konuda şöyle der.

"Bazı arkadaşlarım ve yakın dostlarım Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed el-Gazâlî'nin "**er-Risâletü'l-Kudsiye**"sini şerhetmemi istediler. Ben de onların bu arzusunu yerine getirmeye başladım. Fakat bu çalışmam yalnızca iki varaka devam etti. Daha sonra bu gayenin dışına çıkmak durumunda kaldım. Çünkü yazdıklarım müstakil bir kitap oldu. Fakat kaleme aldığım konular bütünüyle "**Risâletü'l-Kudsiye**"deki hususlarla benzerlik arz ediyordu. Ona, ayrıca, bir giriş (mukaddime) ve bir sonuç (hâtime) ekledim. Belki de yazdığım bu kitapla çeşitli terâcimi (anlatımları) birtek tercümede (anlatımda) özetlemiş oldum. Onu herkesin kolaylıkla anlayabileceği bir açıklığa ve anlaşılabilirliğe kavuşturdum. Bu kitabımın bana ve okuyucuya âhirette yararlı olmasını Allah'tan dilerim. Allah tüm güzelliklerin Mevlâsı'dır. O, bana yeter. O en iyi Vekil'dir."

Dâru'l-Funûn İlahiyat Fakültesi Dergisinde (sayı: 23, sene: 5, s. 1-19) yazdığı "**Türk Kelâmcıları**" başlıklı makalesinde Mehmed Şerâfeddin (Yaltkaya) Kita-

bu'l-Müsâyere'nin yazılışını şöyle belirtir: "Kemâleddin İbn Hümam derslerde Gazâlî'nin "**er-Risâle el-Kudsiye**"sini okuturken, talebeleri ondan bu risâleyi ihtisar etmesini istediler. O da bu ihtisar işine başlamıştır. Ancak, sadece ihtisar etmekle yetinmeyip ona bazı ilâveler yapma gereğini duymuştur. Böylece müstakil bir kitap meydana getirmiştir. Fakat o, bu ilâvelerde bulunurken kitabın "**er-Risale el-Kudsiye**" ile aynılık göstermesine dikkat etmiştir. Bu sebeple, (onunla) beraber gitmek anlamında kitab kendi kendine "**el-Müsâyere**" adını almıştır."(*)

Çağımızın tanınmış müsteşriklerinden L. Gardet ve G. Anawati'ye göre, Gazâlî'nin "**er-Risâle el-Kudsiye**" adındaki bu kitabı onun meşhur itikadî eseri "**el-İktisâd fi'l-İtikâd**"ın aslını teşkil etmektedir. Gazâlî, adı geçen Risâle'yi genişletip geliştirmek suretiyle "**el-İktisâd fi'l-İtikâd**"ı meydana getirmiştir. Zaten o, bu Risâleyi ünlü eseri "**el-İhyâ**"ya da dahil etmiştir. (*)

Sivas'ta doğduğu ifade edilen ünlü bilgin Kemâleddin b. Hümam ve değerli eseri Kitabu'l-Müsâyere, bilebildiğimiz kadarıyla, müstakil bir araştırmaya konu olmamıştır. Ancak, kendisi de Osmanlılar devrinde kelâm ilmi sahasında, İbn Hümam'dan sonra eser verenlerin üçüncüsü olan Ahmed b. Mustafa (Taşköpri-zâde öl. 961 H.) "**Miftâhu's-Sa'ade ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevdu'-atî'l-'Ulûm**" (Kâmil Bekir ve Abdulvahhab Ebu'n-Nasr neşri, Dâru'l-Kütübi'l-Hadîse, Kahire 1968, II. Cilt, s. 270-72), ve Mustafa Said Yazıcıoğlu "**Le Kalâm et Son Rôle dans la Société Turco-Ottomane auq XVe et XVIe Siècles**" (15. ve 16. Yüzyıl

(*) Gazâlî'nin, "**İhyâ'ulûmid-din**" adlı meşhur eserinin birinci bölümündeki "**Kitabü'l-Kavâidi'l-Akâid**" başlıklı ikinci kitapta, bu eserin üçüncü bölümünün "**er-Risâletü'l-Kudsiye fî Kavâidi'l-Akâid**" isimli kısa bir bölümden oluştuğunu işaret ettiği görülmektedir. Gazâlî bu risâleyi Kudüs halkı için yazdığını, dolayısıyla onu "**er-Risâletü'l-Kudsiye fî Kavâidi'l-Akâid**" diye adlandırdığını ifade etmektedir.

Osmanlı-Türk Toplumunda Kelâm İlmi ve Rolü) (Sorbonne-Paris, IV, 1977, s. 93-100), adlarındaki eserlerinde bu konuda muhtasar bilgi vermektedirler. M. Sait Yazıcıoğlu, Kültür Bakanlığınca yayımlanan bu eserinde İbn Hümam es-Sivasî ve kelâm ilmiyle ilgili eseri Kitabul-Müsâyere'yi müstakil başlık altında ele almıştır.

Fransız müsteşrik ve Ecole Pratique des Hautes-Etudes öğretim üyesi M. Daniel Gimaret de, "**Théories de l'Acte Humain en Théologie Musulmane**" (Paris 1980) adındaki doçentlik tezinde İbn Hümam'dan ve K. Müsâyere'den ayrıntılı olarak söz etmiştir. Fakat, Mısır'da yaşamış olması sebebiyle onu Mısırlı kabul etmiş, Sivas'lı saymamıştır. Yine Fransız müsteşriklerinden M. H. Laoust "**Les Schismes dans l'Islâm**" (Payot-Paris 1965, s. 312), MM. L. Gardet et Anawati "**Introduction à la Théologie Musulmane**" (Paris 1954) adlarındaki kitaplarında, Ahmed Emin de Zuhru'l-İslam" (Beyrut 1969, C. IV, s. 99) isimli eserinde İbn Hümam ve K. el-Müsâyere'yi zikrederler.

Kitabu'l-Müsâyere'nin birçok yazma nüshası vardır. Bunlar çoğunlukla Kahire, Tunus ve İstanbul kütüphanelerinde bulunmaktadır. Onun yazma nüshalarının sayısını tam olarak bilemiyoruz.

El-Müsâyere birçok defa basılmıştır. Onlardan birisi, Kemal b. Ebî Şerif'in "**Kitâbu'l-Müsâmere**" adındaki şerhi ile birlikte. Eserde, ayrıca Şeyh Zeynüddin Kasım el-Hanefî'nin Haşiyesi de bulunmaktadır. İlk baskısı el-Kûbrâ el-Âmiriyâ matbaasınca yapılmıştır (Bulak, Kahire 1317/1899, 1900).

Kitabu'l-Müsâyere'ye şerhler, haşiyeler ve talikat yazarlar olmuştur. Kemal b. Ebi Şerif ve Muhammed Muhyiddin Abdulhamid onun başlıca şârihleridir.

Kahire Ezher Üniversitesi İkinci kısım müderrisi Muhammed Muhyiddin Abdulhamid bu kıymetli eseri "**el-Müsâyere fî İlmi'l-Kelâm ve'l-Akâidi't-Tevhidiyeti'l-Münciye fi'l-Âhire**" unvanı ile şerh etmiştir. Eser, Mısır'da, 1929 yılında Mahmudiye et-Ticâriye matbaasında basılmıştır. el-Melikiye kütüphanesi 201 numarada kayıtlı bulunan yazmayı esas alan şârih, Müsâyere'nin başka nüshalarından da mukayeseler yapmıştır. Fakat ne eser ne de müellifi Kemaleddin b. Hümam (öl. 861/1456 H.) hakkında açıklamada bulunmuştur.

Şârih, Müsâyere'yi geleneksel anlayışla şerh etmemiş, yalnızca açıklaması gereken kelimeleri ve kavramları kısaca açıklamakla yetinmiştir. Şerhleri özellikle Allah'ın varlığı, sıfatları ve fiilleri konularında, imâmet meselesinde yoğunlaşmıştır. Açıklamalar iki noktada toplanmaktadır; birincisi dilbilgisi yönünden, ikincisi ıstılah açısından. İkinci noktadan yapılan açıklamalarda, onun, bir yandan Ehl-i Sünnet düşüncesini ortaya koyduğunu, diğer yandan Mu'tezile ve benzeri inanç okullarının görüşlerine işaret edip cevap verdiği gözlenmektedir. O, şöyle diyor bu konuda: "**Bu kısa ifadelerle Kemal b. Hümam'ın K. Müsâyere'sindeki müphem ve muğlak yerleri açıklamak istedik**" (s.2).

Muhyiddin Abdulhamid'in talikleri ve şerhleri İbn Hümam'ın görüşleriyle paralellik göstermekte olup oldukça önemlidir.

Ne varki, yaşadığı devirde saygın bir ilmî nüfuza sahip olan İbn Hümam'ın el-Müsâyere'si, yazılmış olduğu alanın bazı uzmanları dışında, Türkiye'de ve Türkiye haricinde pek tanınmamaktadır. Gerek Türk ilim adamları gerekse Batılı doğubilimciler sadece birkaç cümle ile eserin varlığına işaret etmekle veya yazarı

hakkında bir iki cümle yazmakla yetinmişlerdir. Yalnızca Taşköpri-zâde ile Mustafa Sait Yazıcıoğlu ve M. Daniel Gimaret ayrıntılı malumat vermişlerdir. Sivas Kemaleddin b. Hüman Vakfı'nın bu duruma son vereceğine, onu ve eserlerini tüm ilim dünyasına tanıtacağına inanıyorum. Yaşadığı çağın fikri akımının özelliklerini temsil eden İbn Hüman ve kıymetli eseri K. el-Müsâyere'nin Sivas Kemaleddin b. Hüman Vakfı'nca ilim âlemine ve İslâm dünyasına tanıtılması kadirşinas ve vefâkar Sivaslılar için övünülen bir hizmet olacaktır.

Kitâbu'l-Müsâyere'nin Mühtevası ve Özellikleri:

El-Müsâyere, İslam inanç esaslarını bir bütün halinde ve genel çerçevede ele alan, müteahhirin kelâm mesleği ve uslûbu ile yazılmış klasik bir kelâm kitabıdır. İbn Hüman, el-Müsâyere'nin muhtevasını şöyle açıklamaktadır:

"Yazdığım bu kitabı "Kitâbu'l-Müsâyere fi'l-Akâidi'l-Münciye fi'l-Âhire" diye adlandırdım. Eser giriş kısmından sonra gelen dört bölüm ile, iman-İslâm hakkındaki bir hatime (sonuç)den meydana gelmektedir.

Birinci bölüm Yüce Allah'ın Zâtı'nı (Zâtullah), ikinci bölüm O'nun sıfatlarını (Sıfâtullah), üçüncü bölüm fiiller (Ef'âlullah) konusunu, dördüncü bölüm ise Sem'iyât meselesini ihtiva etmektedir.

Bu bölümlerden (dört bölüm) herbiri on konuyu içermektedir. İlk bölüm Allah'ın bilinmesi (marifetullah) hakkındadır ve on ana başlık ihtiva etmektedir. Bunlar, Allah'ın varlığının bilinmesi, kıdemi, bakası, O'nun bir cevher olmadığı, O'nun bir araz olmadığı, O'nun bir cisim olmadığı, O'nun belli bir yönde bulunmadığı, O'nun belli bir mekanda olmadığı, O'nun görülür olduğu ve O'nun

birtek olduğu hususlarıdır."(s.4)

Kitabu'l-Müsâyere'nin mühtavasını şöylece:

Giriş: Kelâm ilminin tanımı

Birinci Bölüm: Allah'ın Zâtı (Zâtullah)

- 1- Allah'ın bilinmesi
- 2- Allah kadimdir, O'nun evveli yoktur.
- 3- Allah ebedîdir.
- 4- Allah bir cevher değildir.
- 5- Allah bir cisim değildir.
- 6- Allah bir araz değildir.
- 7- Allah belli bir yönde bulunmaz.
- 8- Allah Arş'ta istivâ eder.
- 9- Allah gözlerle görülür.
- 10- Allah birtektir, O'nun bir ortağı yoktur.

İkinci Bölüm: Allah'ın Sıfatları (Sıfâtullah)

- 1- Allah semî'dir, basîr'dir.
- 2- Allah kadîm bir kelâm ile mütekellimdir.

Üçüncü Bölüm: Allah'ın Fiilleri (Ef'âlullah)

- 1- Allah herşeyin yaratıcısıdır.
 - Azm
 - Tevfik
- 2- İstitaat
- 3- Kulun fiili Allah'ın dilemesiyledir.
- 4- İrâde
- 5- Kaza-kader
- 6- Halk ve ihtira'
- 7- Husn-kubh
- 8- Teklif
- 9- İylamu'l-Halk
- 10- Peygamberler gönderilmesi müstakil değildir.

- Peygamberlik şarttır.
- İsmet
- Hz. Muhammed'in Allah'ın Resulü olduğuna, O'nu bütün yaratılmışlara gönderdiğine şahitlik ederiz.
- Kur'ân'ın Resulullah (SAV)'ın Peygamberliğine delil oluşu

Dördüncü Bölüm: Sem'iyât

- 1- Haşr-neşr
 - 2- Münker-nekir sorgulaması, kabir azabı ve nimetleri
 - 3- Mizan gerçektir
 - 4- Kevser
 - 5- Sırat
 - 6- Cennet ve cehennem şu anda yaratılmıştır
 - İmâmet
 - İmametın şartları
 - İmamet davasında bulunan kimse âdil ve âlim olmazsa
- Sonuç: İman ve İslâm
- Kalb ile tasdik
 - Dil ile ikrar
 - imanda istisna
 - İmanın artması ve eksilmesi

Sergilenen muhtevası göstermektedir ki, Kitabu'l-Müsâyere İslâm inançlarıyla ilgili başlıca konuları ele almaktadır. Gazâlî'nin az önce zikredilen eserinde yer alan konuların tümüne temas etmektedir. Öyle ki, el-Musâyere, Şafii-Eşarî mezhebinden Ebû Hamid Gazâlî'nin "**el-İktisâd fi'l-İtikâd**" isimli kitabında bulunan meselelere aynı istikametteki açıklamalarla değinmektedir. Zaten yazar, hemen her konuda İmam Gazâlî'ye atıfta bulunmakta, onun ve hocası İmam'u'l-Harameyn'in (öl. 478/1085) görüşlerini aktarmaktadır. Bununla birlikte İbn Hümam, zaman zaman kendi görüşlerini de ortaya koymakta, sırası geldikçe Semerkand ve Buharalı mütekellimlerin fikirlerine atıfta bulunmayı da ihmal etmemektedir. O, bir konuyu açıklarken yalnızca Maturidî-Eş'ârî mezhebine mensup âlimlerin görüşlerini belirtmekle yetinmez, Mu'tezile'nin ve öteki mezheplerin fikirlerine de işaret eder. Meselâ, Allah'ın dilemesi (meşîetullah) konusunu incelerken o şu metodu takip eder: Önce meseleyi Maturidîlik anlayışı doğrultusunda ortaya koyar; sonra serdedilen görüşleri

âyetler ve hadislerle delillendirir, daha sonra da öteki mezheplerin fikirlerini zikreder ve reddetmeye çalışır; kendi görüşünü belirtmeyi de unutmaz.

El-Müsâyere'nin muhtevasının tahliline ve değerlendirmesine gelince; İbn Hümam'a göre kelâm ilmi, insanın (enefs) İslâm dininin inanç esaslarından kendisiyle ilgili olanları delilleriyle birlikte bilmesidir. İnsanın bu inanç esaslarından bazılarıyla ilgili bilgisi zannî olursa da, diğer bir kısmı için kesin bilgi şarttır. Mesela Peygamberlikle ilgili şartlardan bazıları, yok olanın (ma'dum) iade edilmişinin keyfiyeti, kabirdeki sorgulama hakkındaki bilginin kesin olması zaruri değildir, ama Allah'ın varlığı ve sıfatlarının kesin bilgiyle bilinmesi gerekmektedir.

İbn Hümam, kelâmî meseleleri "**müteahhirin kelâm mesleği**" doğrultusunda ele almaktadır. Bir yandan konuyla ilgili âyetleri delil getirmekte, diğer yandan çeşitli itikadî İslâm mezheplerinin aklî açıklamalarını zikretmektedir.

O, mesela, el-Müsâyere'nin birinci bölümünün ilk konusuna, "**Allah'ın varlığını bilmek**" meselesine doğrudan şu âyetleri delil göstererek başlamaktadır:

"**Göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelmesinde, insanlara yararlı şeylerle denizde süzülen gemilerde, Allah'ın gökten indirip yeri ölümünden sonra dirilttiğini suda, her türlü canlıyı orada yaymasında, rüzgârları ve yerle gök arasında emre amade duran bulutları döndürmesinde düşünen kimseler için deliller vardır.**" (Bakara, 163); "**Söyleyin akıttığınız meniden insanın yaratan siz misiniz, yoksa biz mi yaratmaktayız**";

"söyleyin ettiklerinizi yerden bitirenler sizler misiniz yoksa biz mi bitiriyoruz." (Vâkıa, 58, 63); "Söyleyin, içtiğiniz suyu buluttan indirenler sizler misiniz yoksa biz mi indiririz" (Vâkıa, 68-69); "Söyleyin, yaktığınız ateşin ağacını var eden sizler misiniz, yoksa biz mi var ederiz?" (Vâkıa, 71-72).

İbn Hümam'a göre zikredilen âyetlerin ele aldığı hususlar üzerinde düşünen ve bakışlarını dikkatle onlara çeviren kimse, bu mükemmel ve şaşkınlık verici düzenin, bu ahenk ve nizamın mutlaka bir yapıcısı, yaratıcısı ve düzenleyicisi bulunduğu inancına ulaşır.

İbn Hümam, daha sonra düşünürleri gerçekleri görüp kabul etmelerine veya etmemelerine göre guruplandırmaktadır: Bazı insanlar bir kısım olayları Allah'tan başkasına nisbet ettiler; yaratıcıya ortaklar kabul ederek küfre ve şirke düştüler. Yüce Allah'ın yarattıklarını ve yaptıklarını inkâr edenler de oldu, öldükten sonra dirilişi ve ölümlerin diriltilmesini inkâr ediş buna örnek gösterilebilir. Mesela, Mecûsîler ateşe, Paganistler putlara, Sabiîler ise yıldızlara taptılar. Ancak bunların hepsi de göklerin, yerin ve asıl ilahlığın Allah'a ait olduğunu itiraf ettiler. Yüce Allah bu hususta şöyle buyurur.

"Onların fitratında olan bu inançtır, onun içindir ki peygamberler insanları Allah'ın birtekliğine ve yaratılmışlar için bir ilah bulunduğuna inanmaya çağırılmışlardır." (Ankebüt, 61).

İbn Hümam Allah'ın varlığı konusunda akılcıların teorilerini zikreder. Bu teoriler iki öncülü ispat etmeye yöneliktir.

- 1- Âlem hâdistir,
- 2- Hâdis olanın kesinlikle kendini son-

radan vareden bir sebebi vardır. Her hâdis yani sonradan olan şey kesinlikle belli bir zamanda varolmuştur ve bir varedicisi vardır. Aynı şekilde hâdisler hareket ve sükûn halleri dışında olamazlar; hareket ve sükûn ise iki hâdistir; hâdislerden hâlî olmayan kesinlikle hâdistir.

Allah'ın kadim ve ebedî oluşu konuları da aynı anlayış ve metotla ele alınmıştır. O'nun cevher, araz ve cisim olmayışı konuları işlenirken yer yer Mu'tezile'ye ve filozoflara cevap verilmektedir. Yazar, klasik kelâmî delillerle onların teorilerini reddedip çürütmektedir. Allah'ın Arş'ta istiva etmesi ve görülmesi konularında ise, bütünüyle nakilci anlayış çerçevesinde kalmaktadır. İstiva'yı herhangi bir te'vil yapmadan kabul etmek gerektiğini söylemektedir. Aynı inancın âhirette Allah'ın görülmesi konusunda da olması gerektiğini savunmaktadır.

İbn Hümam Allah'ın sıfatları konusunu da aynı anlayış ve metotla ele almaktadır. Medarının on asıl olduğunu, fakat özünün altıdan ibaret bulunduğunu zikretmektedir. İlim, kudret, irâde, hayât, vahdâniyet ve vücûd sıfatlarını ayrı ayrı ele almakta ve açıklamaktadır. Muhtelif düşünce ve nazariyeleri reddetmektedir. Allah'ın sıfatlarının zâtının aynı olmadığını söyleyen İbn Hümam gelenekçi müslüman bilginler doğrultusunda hareket etmekte ve Eh-li Sünnet dışı görüş ve değerlendirmelere karşı çıkmaktadır. Sıfatların Allah'ın Zâtı ile kaim olduğunu devamlı olarak vurgulamaktadır. Bazı sıfatları ise, bazı peygamberlerin hayatında olan olaylardan örneklerle açıklamaktadır. Mesela kelâm sıfatını, Allah'ın ezelde mükellim ve mütekellim oluşu konusunu Hz. Musa'nın Allah ile konuşmasıyla örneklendirmektedir.

Yazar, Ebû Hanife ve sonraki hanefi âlimler ile önceki ve sonraki Eş'arî bilgin-

lerin ilâhi sıfatlarla ilgili görüşlerine ayrı ayrı temas etmektedir.

Üçüncü bölümün konusunu Allah'ın fiilleri ve fiilî sıfatları oluşturmaktadır. Yazar, burada fiili sıfatlar konusunda öncelikle Eş'arîlerle Maturîdîler (Hanefiler) arasındaki ihtilafları zikretmektedir. İhtiyarî ve ızdirarî fiilleri gelenekçi kelâmcıların açıklamaları istikametinde ele alan İbn Hümam kulların fiillerine yine kulların yaratmış olduğunu ileri süren Mu'tezileye cevap vermekte ve çeşitli delillerle nazariyelerini reddetmektedir. Fiil, kudret, istitaat, meşîet ve benzeri kavramları ilâhi irade, kudret, ilim ve meşîet ışığında açıklamaktadır. İyilikler, kötülükler, husn-kubh, ma'siyetler ve hasenât konularını ehli sünnet kelâmcılarının görüşleri yönünde ortaya koymakta, Mu'tezilenin ve filozofların bu meselelerle alakalı fikirlerini zikredip reddetmektedir. Allah'ın fiilleri, kulun iradesi hürriyeti ve mesuliyeti ile alakalı âyetleri de zikreden yazar, daha sonra kendi görüşlerini ortaya atmakta ve kişisel yorumunu yapmaktadır.

El-Müsayere'nin en uzun ve mühtevalı bölümünü üçüncü bölüm oluşturmaktadır. Allah'ın ve insanın fiilleri, Yüce Allah'ın mutlak kudret ve kuvveti kulun sorumluluk ve görevleri, teklif, adalet, husn-kubh, aslah, kâder-kaza ve benzeri problemlerin ele alındığı bu bölümde insanla ilgili her mesele ortaya konulup değerlendirilmeye çalışılmıştır. Böylece insan konusuna, insan-Allah ilişkisine ağırlık verilmiştir. Günümüz teolojilerinin ısrarla ele alınmasını istedikleri ve herşeyin temel unsuru saydıkları insan konusunu İbn Hümam 8 yüzyıl önce aynı anlayışla temel faktör kabul etmiş ve kitabının ağırlıklı konusu yapmıştır.

Peygamberler gönderilmesi konusunu da genel çerçevede inceleyen İbn Hümam,

peygamber gönderilmesini yararsız veya imkansız görenlerin, Brahmanların ve yandaşlarının görüşlerini reddetmektedir. Peygamberlerin, yaşadıkları devrin en seçkin ve akıllı insanları olduklarını, üstün ahlâkla donatılmış bulduklarını söyleyen yazar, daha sonra peygamberlerin ismet, emanet ve iffet gibi sıfatlarından söz etmektedir.

Dördüncü bölümde "semiyyât" konusunu inceleyen İbn Hümam, haşır-neşir, yeniden diriliş ve hesap konuları üzerinde ayrıntılı olarak durmakta; filozofların ve öldükten sonraki hayatı (âhiret) inkâr eden meteryalistlerin ve espiritualistlerin görüşlerini ayrı ayrı ele alıp reddetmektedir. Ahiret hayatı, kabirdeki sorgulama, mizan, sırat, cennet, cehennem ve mahşerde hesaplaşmanın gerçek olduğunu söylemekte, bu kavramlarla ilgili Ehl-i sünnet dışı görüşleri reddetmektedir.

Yazar bu bölümün sonunda imamet konusunu ele almaktadır. "Müslümanlar üzerinde genel tasarrufta bulunma istihkakı" diye tanımladığı imametın temel niteliklerini ortaya koymaktadır. İmam nasbının aklen değil sem'an vacib olduğunu söyleyen İbn Hümam, Hz. Peygamberden sonra gerçek İmamın, nitelikleri itibariyle Hz. Ebû Bekir, sonra da Ömer, Osman ve Ali olduğunu söylemektedir. O şöyle demektedir: **"İmamet meselesi, en yüce ve önemli meselelerden biridir. Erkek-kadın, genç-ihtiyar, büyük-küçük herkesin din ve dünya yararları ile ilgili bir konudur. Ancak fitneye ve bölünmeye sevkeden bir faktördür."**

İbn Hümam, Şia'nın Hz. Ali'nin hilafetiyle ilgili iddialarını da cevaplandırmakta, delil olarak ileri sürdükleri hadisleri teker teker ele alıp tenkid etmekte, asılsız veya konuyla alakasız olduk-

larını söylemektedir.

Saidoğulları gölgeğinde gerçekleşen "halife seçimi"ne de temas eden yazar, yapılan tartışmaları ve ortaya atılan görüşleri belirtip değerlendirmekte; sonunda Hz. Ebû Bekr'in "**İ m a m l a r Kureyştendir**" haberini rivayet etmesiyle tartışmaların sona erip seçim işinin tamamlanmış olduğunu söylemektedir.

İbn Hümam, Muhacirlerin ve Ensarın sözkonusu seçim sırasında gerçekleri gizlediklerine dair Şîf iddiaları reddederken Hz. Ebû Bekir'in halifeliğinin kesin ve meşru olduğuna dair çeşitli deliller ortaya koymaktadır. Nitekim o, ashabın faziletlerini de ayrı bir başlık altında ele alıp açıklamıştır.

İmam olmanın şartlarını müstakil olarak ele alan yazar, İslam, erkeklik, ver'a, ilim ve kifâyeti beş temel şart olarak belirtip açıklamaktadır.

İbn Hümam sonuç bölümünde ele aldığı iman-İslâm meselesini, sözkonusu kavramların çeşitli tanımlarını sunarak açıklamaya çalışmaktadır. İkrar ve tasdik konuları üzerinde ısrarla duran yazar çeşitli âyetlerle görüşlerini desteklemekte ve Ehl-i Sünnet dışı görüşleri de reddetmektedir. "**İslâmsız iman, imansız İslâm olamayacağı**" konusunda Ehl-i Sünnet'i ve müslümanların büyük çoğunluğunu oluşturan Hanefiye ve Eş'ariyenin ittifak ettiğini söyleyen İbn Hümam, bunun dışında kalan inanç ve düşüncenin yanlış olduğunu ifade etmektedir. Küfür kavramı üzerinde de duran yazar, İslâm ilkelerinden birini veya birkaçını inkâr etmenin insanı müslüman olmaktan çıkaracağını söylemektedir.

İbn Hümam 'hâtıme'nin son kısmında şöyle demektedir: "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın akidesini açıklayarak Kitabı (Müsâyere) sonuçlandırılmış. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın akidesi şudur: "Allah birtektir. O'nun hiçbir ortağı yoktur. Kulları ve fiillerini yaratmada da birtek yaratıcıdır. O, ezeli ve ebedi sıfatlarla muttasıftır. O, herşeyin yaratıcısıdır... O'nun ilmi herşeyi kuşatır. Herşey O'ndandır ve yine O'na dönecektir. O, sıfatları ve fiilleri itibariyle, kesinlikle yaratılmışlara benzemez. O, ne cevher ve araz, ne de cisimdir. Ahiret hayatı gerçektir, sırat, mizan ve havuz da hakır..."

İbn Hümam'ın "Kitabu'l-Müsâyere"si, açıklanan muhtevası ve şekli itibariyle, İslâm inanç tarihinde önemli bir yere sahiptir. Gelenekçi İslâm inancının özlü bir takdimi durumundadır. İslâm akâidinin, tevhid ve kelâm ilminin tüm konularını muhtasar olarak ele almıştır. Çünkü İslâm akidesi ilmi veya kelâm ilmi "Allah Taalâ'nın Zât ve Sıfâtından, nübüvvet ve risâlete âid mesâilden, mebde' ve meâd itibariyle mükevvenâtın ahvâlinde Kanun-ı İslâm üzere bahseden bir ilimdir". Kitabı'l-Müsâyere bu geleneksel tanımdaki hususları ihtiva etmekte ve zikredilen konuların tümünü öz olarak incelemektedir. Bu özellikleriyle hem müteahhirin kelâm mektebinin 14. yüzyıldaki devamcısı olmakta hem de daha sonra yazılan kelâm kitaplarına örneklik etmektedir. Meselâ 19. yüzyılda kelâm ilmi sahasında yazılan en önemli eserlerden biri olan Tevhid Risalesi'nde Abduh hemen hemen aynı konuları ele almıştır.

NIYAZ

Affet İlâhi Sen beni, muhtâc-ı rahmetim,
Gelmekteyim huzûruna yaklaştı rihletim.
Mahfeyledi hayâtımı gafletle rûzigâr,
Geçti bütün hevâ ile ömrü muvakkatim.

Andıkça seyyiâtimi, muzlim hayâtımı,
Yakmaktadır ömrümü âh-ı nedâmetin.
Lütfen beni bağışla Habîb-i nezîhine,
Lâhûtî bir saâdete dönsün şekavetim.

Nûrunla rûşen eyle, karanlık mezârımı
Dönsün rızâ-yı Cennet'e hâk-i mezelletim...

Ömer Nasuhi BİLMEN